

Opponensi vélemény

Ö. Kovács József “A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945-1965.

A diktatúra társadalmiasítása és a kollektivizálás magyar-német

összehasonlításban”

című doktori értekezéséről

Ö. Kovács József doktori értekezése témájául olyan kérdéskört választott, amelynek feldolgozása terén 1990 előtt és azóta is jelentős monográfiák, forráspublikációk és szintetizáló művek születtek. Ráadásul azt is hozzátehetjük, hogy éppen a szerző által választott 1945 és 1965 közötti időszakot kutatták legintenzívebben a jelenkori agrártörténettel foglalkozók. Különösen igaz ez a rendszerváltás óta megjelent munkákra, amelyek megkülönböztetett figyelemmel vizsgálták egyrészt a paraszti gazdálkodásba való állami beavatkozást, másrészt pedig azt, hogy miként ment végbe a paraszti magántulajdon felszámolása az ismétlődő kollektivizálási kampányok során. Egy ilyen intenzíven kutatott téma esetén, nyilvánvalóan csak az eddigiektől eltérő megközelítés alkalmazása jelentheti azt a novumot, ami miatt érdemes belevágni a vidéki Magyarország második világháborút követő két évtizedének tanulmányozásába.

Ö. Kovács József már a címben igyekezett érzékeltetni azokat az új szempontokat, amelyek vezérfonalul szolgáltak disszertációja elkészítése során, majd a mű első fejezetében részletesen is kifejtette kutatói „arc poetica”-ját. Mielőtt ennek bemutatásához foglalkoznánk, az opponens szeretné felhívni a figyelmet arra az elméleti igényességre, amely a benyújtott doktori munkát jellemzi. Erre tulajdonképpen nem is kellene külön kitérni, hiszen mindenfajta történeti kutatásnál szükség van elméleti alapvetésre. Ugyanakkor jól tudjuk, hogy a hazai szakmai publikációk egy részét még mindig csak kevésse jellemzi az elméleti tudatosság. Ö. Kovács viszont az angolszász és német történetelméleti és kutatás-módszertani szakirodalom fel- és átdolgozására építve igyekezett tisztázni értekezése elméleti alapjait. Látva, hogy milyen komoly kételyeket fogalmaz meg a hazai jelenkortörténet fogalomhasználatával és közelítésmódjaival kapcsolatban, már nem is tűnik olyan soknak, hogy közel 50 oldalt szentelt az elméleti és módszertani kérdéseknek.

Rátérve az új vizsgálati szempontokra. A disszertáns „politikai társadalomtörténetként” határozza meg benyújtott munkája műfaját. „A saját megközelitésem szempontjából igen fontosnak gondolom a társadalmi tényezők keresését a politikában, és viszont: a politikai elemek megtalálását a társadalomban, ami egyben elválaszthatatlanná teszi

a két szférát. A diktatúra világában egyébként is minden átpolitizálódik, ezért műfaji tekintetben az itt olvasható kötet politikai társadalomtörténetnek is nevezhető. Főként abban az értelemben, amelyben már nem csupán a „politika”, hanem a „politikum” kontextusai jeleníthetők meg.” /13-14. o./

Ahogy már a cím is jelzi a szerző megközelítésmódjának másik újdonsága a „diktatúra társadalmiasítása” fogalom, amelynek alkalmazása mellett a következőképpen érvel: „... a politikai diktatúra társadalmiasítását, tehát a társadalom tagjainak sajátos részvételét nagyon fontosnak tartom az általam kutatott témakörben.” /11. o./

A benyújtott értekezés nagyon lényeges pozitívuma az összehasonlítás igénye. Ö. Kovács József a magyar folyamatokat a kelet-német esettel összevetve akarja értelmezni. Ennek a törekvésnek a jelentőségét akkor lehet igazán megérteni, ha megemlítjük, hogy miközben az összehasonlító kutatások a nemzetközi történetírás egyik legdinamikusabban fejlődő ágává váltak, addig Magyarországon hasonló fejlődés nem következett be. Holott éppen az államszocializmus lehetne az egyik olyan téma, amely kiváló lehetőséget kínál az ilyen jellegű vizsgálatokra.

Ugyancsak a disszertáció erényei közé tartozik az interdiszciplinaritás. Ö. Kovács József tudatosan törekedett arra, hogy hasznosítsa a társ- és rokontudományok, különösen az antropológia, szociológia, pszichológia stb. mindazon eredményeit, amelyek újabb értelmezési lehetőségeket kínálnak a történeti ábrázolás során.

A szerző kutatói filozófiájának további olyan eleme, amellyel messzemenően egyetért az opponens, így hangzik: „... a kutatási célkitűzéseim egyik lényeges pontja a struktúráknak, folyamatoknak és cselekvéseknek egy alulnézeti, és ennél még kiemeltebb, mindennapi perspektívából kiinduló konstruálása.” /6. o./ Ehhez még hozzáfűzi: „Maga az ember a szovjet típusú rendszerben hatványozottan nem egyszerűen passzív tárgya a politikai hatalom akaratának, hanem annak számos tekintetben aktív alakítója, még inkább sokszorosítója.” /31. o./

Az előbb említett alulnézeti perspektívával függ össze, hogy Ö. Kovács József nem elégedett meg egy-egy mélyfúrással, hanem igyekezett érzékeltetni a vizsgált jelenségek lokális-regionális különbözőségeit. Ennek a szempontnak az érvényesítése csak úgy volt lehetséges, hogy kiterjedt anyaggyűjtést folytatott vidéken. Elismerésreméltó teljesítmény, hogy minden megyei levéltárból gyűjtött forrásokat. Ebből a hatalmas dokumentumbázisból tartalmaz válogatást az értekezés II. kötete, amely nemcsak a befektetett munka miatt tiszteletreméltó, hanem azért is, mert Ö. Kovács József ezt az értékes forrásanyagot ilyen

módon hozzáférhetővé tette részint a további tudományos kutatás, részint pedig az oktatás számára.

Döntő részben a pártapparátus különböző szintjein keletkezett anyagokat találunk a disszertációban. Emellett az állambiztonsági, a bírósági és a tanácsi ügyintézés során született dokumentumokkal is találkozhatunk. Az anyaggyűjtés a vidéki levéltárak mellett kiterjedt a Magyar Országos Levéltárra, a Központi Statisztikai Hivatal kiadványaira, s a korabeli sajtóra is. Fontos megemlíteni, hogy Ö. Kovács József a magyarországi anyaggyűjtés mellett, 2006 nyarán 2 hónapig német vidéki levéltárakban is kutatott.

Az előbbi felsorolás érzékelteti, hogy a doktori munkában felhasznált forrásanyag jelentős része mindeddig feltáratlan volt. Maga a szerző a disszertáció újdonság-értékét mégsem ennek a kevésbé ismert forrásanyagnak a közzétételében jelöli meg, hanem sokkal inkább azokban az új kérdésfelvetésekben, amelyekkel, véleménye szerint a pártállami időszakban keletkezett dokumentumok dekódolhatóvá válnak, s új értelmezési kereteket teremtenek a kollektivizálás történetéhez.

A nagydoktori értekezés középpontjában kétségkívül a kollektivizálás áll. Az opponens teljesen egyetért a szerzővel abban, hogy ez az a témakör, amely átfogó jellege miatt nagyon alkalmas a szovjetizálási folyamat értelmezésére. Mi több, a szovjet modell erőszakkal történő honosítási kísérlete, „... nem jelentette Kelet-Közép-Európa pusztá meghódítását, hanem az több szinten zajló adaptációs-módosító folyamatok együttese volt.” / 62. old./

Abban is közös a véleményünk, hogy ennek megértéséhez – a szerző szóhasználatával – „új beszédmódra” van szükség. Az a nyelvezet, amelyet az akkori hatalomgyakorlók használtak, nemcsak idegensége miatt cserélendő fel, hanem, mert a történéseket a tudomány nyelvén kell értelmezni. Ennek megalkotása jogos igény. Hogy ez a benyújtott munkában mennyire sikerült, arra a későbbiekben visszatérünk.

Fontosabb azonban annak feltárása, hogy a vállalt feladat és a tartalom miként viszonyul egymáshoz. A cím egyértelművé teszi, hogy Ö. Kovács József az 1945 és 1965 közötti időszak meghatározott szempontú vizsgálatára vállalkozott. Az 1945-ös kezdőpont nem igényel különösebb magyarázatot, annál inkább a záróév. Ez annál is inkább érdekli az opponenst, mert az értekezés érdemi elemző része lényegében 1961-el lezárul, s az 1961-65 közötti időszak igen csekély figyelmet kap.

Nem ez az egyedüli egyenetlenség a két évtized elemzésén belül. Elsőként az 1945-1948 közötti időszak kapcsán lenne észrevétele az opponensnek. Nem érti, hogy miért nem fordított nagyobb figyelmet a szerző az 1945-ös földosztásra, ha egyszer az a célja, hogy a

belső, kortársi életvilágok, az akkori életesélyek számbavétele alapján jelenítse meg a különböző struktúrákat, egyéni és kollektív cselekvéseket, folyamatokat. /6.o./ Félreértés ne essék, az opponens nem szeretne abba a hibába esni, hogy egy újabb nagydoktori téma kifejtését várja el a szerzőtől. Mindössze azt fogalmazza meg, hogy ha 1945-ben kezdi a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténeteinek vizsgálatát, akkor a jelenlegi szűkszavú áttekintésnél sokkal részletesebben kellene foglalkoznia azzal, hogy a rendkívül tagolt szerkezetű paraszti társadalom különböző csoportjai milyen eltérő tapasztalatokat szereztek a földosztásról attól függően, hogy milyen volt a tulajdonhoz, az önálló gazdálkodáshoz, a piachoz, stb. való viszonyuk.

Ahogy maga a paraszti társadalom egyáltalán nem volt homogén, úgy a szovjetizálás végrehajtására törekvő kommunista párt sem volt az. A megyei szintű kutatómunka révén Ö. Kovács József fontos előrelépést tett a második világháború utáni vidéki elitcsere jellegzetességeinek feltárásában. Nem tekinthető ilyen kielégítőnek a hatalmi struktúrában és hatalmi gépezetben 1949 után végbemenő radikális átalakulás elemzése. Lehet, hogy ez nem tartozik a „politikai társadalomtörténet” vizsgálódási körébe, bár ennek ellentmondani látszik a szerző azon – többször hangsúlyozott – célja, hogy a kollektivizálási kampányok irányítóinak, döntéshozóinak megnyilvánulásait is fel akarja tárni.

Ennek a kutatói célkitűzésnek az ismeretében meglehetősen érthetetlen az opponens számára, hogy milyen forrásokból akarta a döntéshozói szintet bemutatni az egypárti diktatúrában, ha nem vizsgálta szisztematikusan a mindenkori állampárt vezető testületeit /KV, ill. KB, PB, Titkárság/? A mezőgazdaság ügyeivel kapcsolatos bizottsági és osztályanyagokat intenzíven használta ugyan, de jól tudjuk, hogy ezek a szervek csak azzal foglalkoztak, amit a vezető testületek számukra feladatul kiszabtak. Tehát hiányzik a disszertációból a valódi döntéshozói szféra elemzése.

E nélkül a bíráló véleménye szerint nemcsak a szovjet modell importálási kísérletének, hanem az ezzel szorosan összefüggő erőszak-alkalmazás módozatainak feltárása is csak mozaikszerű eredményeket hozhat. Az utóbb említett kérdéskörénél érdemes megállni egy gondolat erejéig, hiszen ez az egyik kiemelt témája a doktori műnek. „A magyarországi politikai diktatúra történetének egy olyan aspektusát tárgyalom a kollektivizálás elemzésén keresztül, ami egyben a kollektív erőszak-alkalmazás, az 1956 és 1990 közötti időszak egyik legtömegesebb, tabusított, negligált története.” /49. o./ Az ehhez kapcsolódó főbb kutatói kérdések így hangzanak.: „... az állam, a politikai hatalom erőszakhatása miképpen jellemezhető és értelmezhető?” /21. o./ „Hogyan vált az intézményesített és a közvetlen erőszak ennyire mindennapos tapasztalattá?” /22. o./

Ahogy már említettük az értekezés középpontjában a kollektivizálás vizsgálata áll. E több mint egy évtizedig tartó nagy társadalomátalakító projekten belül három szakasz különíthető el. Mindháromra más külső és belső feltételek között került sor. Az első kollektivizálási hadjárat 1949-53 között, még Sztálin életében, a hidegháború légkörében zajlott. Az ország élén álló vezetők a mezőgazdaságot nem pusztán alárendelték az iparfejlesztés érdekeinek, hanem valójában „belső gyarmatként” kezelték. Sztálin halála után, a Nagy Imre kormány intézkedései révén egy rövid dekollektivizálás következett, amikor is az erőszakkal létrehozott tsz-ek jelentős hányada feloszlott. A szovjet nagyhatalmi politika 1955 eleji újabb fordulatát követően, 1955 őszén Rákosiék újra kezdték a kolhozosítást, ez azonban a módosuló külső és belső feltételek közepette 1956 nyarára kifulladt. Ezt 1956-57 fordulóján egy újabb dekollektivizálás követte, a szövetkezeti gazdaságok közel kétharmada felbomlott. A harmadik, a végső roham kapcsán először a nemzetközi környezet hatására kell utalni. A szocialista blokkon belül 1957/58-tól kezdve felerősödött a törekvés a mezőgazdaság „szocialista átszervezésének” befejezésére. A magyar pártvezetés, amelynek Moszkva iránti elkötelezettségéhez nem fért kétség, mégis közel egy évet töltött nagy viták közepette az előkészületekkel. Ebben döntő szerepet az játszott, hogy a Kádárék által felvállalt életszínvonal-politika teljesülése ekkoriban még elsősorban az élelmiszerellátástól függött, s emiatt a mezőgazdaság stratégiai jelentőségű szektorrá vált. Hatott a két korábbi kolhozosítási kísérlet kudarca is. Végül a nemzetközi igazodási és megfelelési kényszer nyomán 1958/59 telén indították újra a kollektivizálást, amelyet formailag 1961-re fejeztek be.

Ö. Kovács kérdésfeltevése a kollektivizálás kapcsán így hangzik: „A korábbi historiográfiai fejezetben idézett szerzői állítások nagy többségében kimondva és kimondatlanul benne van az, hogy az 1956 előtti kollektivizálási kampányok erőszakosságával szemben, vagy attól jelentősen eltérően az 1958 és 1961 közötti teljes kollektivizálás már alapvetően más eszközökkel, de mindenesetre a fizikai kényszerek elenyésző mértékű alkalmazásával ment végbe. Kissé sarkítva, de ennek az ellenkezőjét állítom, azt, hogy egy hadjárat, a belháború logikájából fakadóan igazából csak a több lépcsős, alapvetően a fizikai erőszak és a társult adminisztratív eszköztár alkalmazásával tudták a megmaradt paraszti tömböt beterelni az állami szektorba. Sőt, egyáltalán nem kibővítve a korábbi kulákküldözést és parasztellenes diktatórikus eljárások jelentőségét, de azokhoz képest is átfogóbb érvényű és határfokú kollektív erőszak-alkalmazásra került sor 1958 és 1961 között.” /63. o./

A szerzői állítás tehát impliciten egy összehasonlítást tartalmaz, azaz a kollektivizálás kezdeti szakaszaiban alkalmazott kollektív erőszakhoz viszonyítva mutatja be a befejező

szakaszban tapasztalt erőszak-alkalmazás módozatait, mértékét. Lássuk, hogyan építi fel ezt az összevetést!

A doktori munka belső arányai a következőt mutatják: míg az 1948 és 1953 közötti első kampánynak körülbelül 60 oldalt szentel, az 1955-56-os kolhozosításra csak egy mondatot tér ki, az 1959 és 1961 közötti időszakot viszont kb. 170 oldalon tárgyalja a disszertáns. Rátérve a tartalmi kérdésekre, megállapítható, hogy a kollektív erőszak-alkalmazás konkrét helyi megvalósulásait rengeteg példával bizonyítja a szerző, de a kezdeményező aktorok és a végrehajtó apparátus különböző szervei nem lettek szisztematikusan elemezve. Nem derül ki az értekezésből, hogy a pártvezetés instrukcióit a Belügyminisztérium milyen csatornákon közvetítette a felügyelete alá tartozó közigazgatási apparátus, a rendőrség és 1949 végéig az ÁVH felé. Különösen érdekes ebből a szempontból Kádár János belügyminisztersége. Nemcsak az ekkor felállított speciális „kulákverő” alakulatok tevékenysége, vagy az ÁVH és a rendőrség között kialakuló munkamegosztás miatt, hanem mert ekkor intézményesültek azok a beavatkozási csatornák, amelyeken keresztül a felsőbb pártszervek, minisztériumok közvetlen utasítást adhattak az erőszak-alkalmazás módozataira.

A felülről elrendelt, s egyre inkább intézményesített erőszak szisztematikus bemutatása különösen fontos lett volna az első kollektivizálási hadjárat belső dinamikájának érzékeltetéséhez. Ö. Kovács József nagy figyelmet szentelt ugyan a kampány előzményeinek, majd az 1949-es és 1950-es éveknek, de a kollektivizálás legkeményebb, 1951-52-es időszakára már csak kevéssé fordított figyelmet. Holott épp ez az időszak nyújtja a legszélesebb tárházát az erőszak-alkalmazás különböző /gazdasági, adminisztratív, büntetőjogi, pszichikai, fizikai, stb./ dimenzióinak. Az említett szempontok nemcsak abban segíthettek volna, hogy az összegyűjtött óriási forrásanyagot az olvasó számára áttekinthetőbb módon tárgyalja, hanem abban is, hogy a mű későbbi részében a kollektivizálás befejező szakaszával való összehasonlítás jól áttekinthetővé váljon.

A disszertáns kutatói célkitűzéseinek ismeretében részletesebb kifejtést várt az opponens az „alkalmazkodó ellenállás” témakörénél is. Itt érdemes lett volna azzal kezdeni – legalább a szakirodalom felhasználása alapján –, hogy az olyannyira gyűlölt kötelező beszolgáltatási rendszerrel szemben a parasztság különböző rétegei milyen stratégiákat tudtak kialakítani. Az is fontos résztéma lehetett volna, hogy a termelősövetkezeti csoport /tszcs/ különböző típusai miként válhattak az „alkalmazkodó ellenállás” speciális színterévé. Ezt azért említi az opponens, mert épp saját kutatási tapasztalatai is megerősítették, hogy a

paraszti ellenállás magatartásformáit nemcsak a belépés kikényszerítéséig érdemes vizsgálni, hanem azt követően, immár a tsz keretein belül is.

A tsz-en belüli ellenállási technikák elemzése mutat rá arra is, hogy az 1953-as „új szakasz” meghirdetése után nemcsak azok mondtak nemet a sztálini kolhoz-konstrukcióra, akik kiléptek a tsz-ekből, hanem azok is, akik benn maradtak. A továbbműködő tsz-ek földnélküli, szegényparaszti tagsága több lényeges pontját megváltoztatta a magyar viszonyoktól olyannyira idegen kolhoz-alapszabálynak.

Az „új szakasz” alatt szerzett paraszti tapasztalatokat érinti a disszertáns, bár azt nem teszi világossá, hogy ezek elemzése során miért részesítette előnyben a retrospektív forrásokat. Nagyobb problémának látja a bíráló, hogy az 1954-es év elemzése után rögtön 1957-es esztendőhöz ugrik a szerző. A köztes időszakot a következő mondattal foglalja össze: „Nagy Imre 1955. márciusi bukása után viszont egy újabb erőszakos hullám kezdődött, majd a tsz-ek számának legnagyobb mértékű csökkenése az 1956-os őszi forradalom heteiben történt.” /179.o./

A kollektivizálás tapasztalattörténetére fókuszáló munka esetében nehezen érthető miért hagyja figyelmen kívül ezt a kétéves időszakot, miközben ekkor is sor került egy kolhozosítási kampányra. Igaz, hogy rövid ideig tartott, de ez alatt fontos tapasztalatokra tett szert a paraszti népesség, legfőképp amiatt, hogy a korábbiakhoz képest egy elbizonytalanodottabb apparátussal szembesült. Közismert, hogy Nagy Imre miniszterelnöksége idején nyilvános bírálattal illették az 1953 előtti agrárpolitikát, s ennek jegyében számos vidéki tanácsi és pártvezetőt leváltottak a helyéről. Mindez érhető módon elindított egy elbizonytalanodás folyamatot a vidéki párt- és tanácsi apparátusban. Ez is magyarázza, hogy a második kampány során a paraszti ellenállás markánsabb megnyilvánulásaival találkozhat a kutató. Az 1955 őszen belépésre kényszerülő parasztok sok helyen feltételként szabták, hogy a közös munkát csak tavasszal kezdik meg. 1956 tavaszán aztán kiderült, hogy a belépési nyilatkozattal nem törődve továbbra se mutattak hajlandóságot a közös munka megkezdésére. Főleg a dunántúli területeken alakult ki súlyos válsághelyzet 1956 nyarára.

Az 1953 utáni években a kollektivizálás-dekollektivizálás-kollektivizálás többszörös egymásutánisága alapján válik érthetővé a paraszti népesség magatartása az 1956-os forradalom időszakában. A demokratikus önszerveződés megmutatkozott az új irányítószervek – nemzeti tanácsok, forradalmi bizottmányok, nemzeti bizottságok stb. – létrehozásában, és az új vezetők megválasztásában. Mindezzel párhuzamosan országszerte megfogalmazták a kormány felé, hogy miben várnak mielőbbi intézkedéseket. A

felhalmozódott feszültségek súlyát mutatja, hogy nem kéréseket, javaslatokat fogalmaztak meg, hanem követeléseket. A jelen értekezésben nem válik hangsúlyossá a korabeli vidéki miliók felelevenítése, holott a parasztság nagyon fontos tapasztalatokat szerzett az érdekérvényesítés lehetőségeiről és korlátairól. Közismert, hogy 1956. november 4-e után épp a parasztság forradalmi követeléseiből valósult meg a legtöbb.

A szerző később hangsúlyozza ugyan az 1956 őszi falusi történések jelentőségét, de ezt a következő, IV. fejezet elején teszi, immár 1957-ből visszatekintve. Az opponensben kérdésként merül fel, hogy miért ez a visszatekintő perspektíva? Mivel indokolja a szerző, hogy miközben az 1956 őszi falusi eseményekről viszonylag bőséges egykorú forrásanyag áll rendelkezésre, ő az 1957-es dokumentumok mellett döntött? Ráadásul a két forrásanyag között van egy fontos minőségi különbség: az 1956. október végi-november eleji források között nagy számban maradtak fenn az új falusi hatalmi szervek által megfogalmazott jegyzőkönyvek, felhívások, szórólapok, stb. A vidéki levéltárak forráskiadó tevékenységének köszönhetően számos dokumentumgyűjtemény látott napvilágot ebben a témában, tehát adott a lehetőség, hogy ne csak a pártállami szervek által készített iratokból ismerjük meg a falvak „csendes forradalmát”.

Ahogy utaltunk rá, a IV. fejezet az 1957-es év igen részletes, sokdimenziós elemzésével indul. Ö. Kovács József újabb és újabb forrástípusok bevonásával mind újabb szempontokkal gazdagítja ismereteinket erről az általa kiemelkedő fontosságúnak tartott esztendőről. A fő törekvése itt is változatlan: fel akarja tárni a politikai hatalmat birtoklók és az alattvalók kapcsolatrendszerét, interakcióit. A munkásőrség, rendőrség belső hatalmi viszonyai mellett a párt, a tanács apparátus újraépülése is foglalkoztatta a disszertánst. Felteszi azt a kérdést is: „Milyen információkat birtokoltak a döntéshozók az 1956. évi forradalom leverése után?” /186. o./ Így folytatja: „Történetkutatóként azért is értékelni kell ezeket a forrásokat, mert joggal feltételezhetjük, hogy elsősorban azért „titkosították”, zárták el a nyilvánosságtól a mindennapokban megfigyelhető tapasztalatokról gyűjtött adatokat, hogy legalább a diktatúra irányító köreiben átfogóan tisztában legyenek a valóságos helyzettel.” /186. o./

Az opponens is foglalkozott kutatómunkája során az 1956-57 fordulóján keletkezett iratok elemzésével, tapasztalatai viszont arra mutattak rá, hogy éppen az agrárszféra volt az a terület, ahol a döntéshozók egy csoportja – Fehér Lajos és köre – arra törekedett, hogy a korábbi agrárpolitika hibái, az ezzel kapcsolatos „titkosított” információk kikerüljenek a szélesebb nyilvánosság elé. Ha felidézzük, hogy több mint tízezren vettek részt országszerte

az Agrárpolitikai Tézisekről folytatott vitákban, akkor nyilvánvaló, hogy sikeres volt a fenti törekvés. S ennek a későbbiekben fontos következményei lettek a kollektivizálás során.

A vidéki társadalom 1956 utáni tapasztalattörténetére áttérve megállapítható, hogy Ö. Kovács részletes elemzést nyújt a „korlátozott visszaparaszttosodás” regionális sajátosságairól. Nagyon fontos, hogy kitér a földvisszaigénylések eddig kevésbé vizsgált témakörére, amelyből drámai erővel rajzolódik ki az agrártermelők földhöz való ragaszkodása. A tsz-be bevitt földek újbóli, immár másodszori visszaszerzése meghatározó tapasztalattá vált.

A kollektivizálás utolsó, 1959-1961 közötti feldolgozása képezi a legnagyobb, összefüggő részt az értekezésben. Sokoldalú megközelítéssel tárgyalja ezt az időszakot. Újdonságértéke miatt különösen kiemelendő, hogy a szerző a kollektivizálást, mint egyháztörténeti eseményt is elemzi.

Ahogy már említettük, a kollektivizálás harmadik, befejező szakasznak Ö. Kovács József majd háromszor akkora terjedelmet szentel, mint az elsőnek. Szemmel láthatólag jóval bőségebb a forrásbázisa is. Ez azonban nem ellensúlyozza annak a világos szempontrendszernek a hiányát, amely már az első szakasz elemzése kapcsán is felmerült. Ezért az opponens néhány, számára megválaszolatlanul maradt kérdéssel fordul most a szerzőhöz.

— A gazdasági megtörés/ellehetetlenítés eszköztárában mi vette át az 1956-ban eltörölt kötelező begyűjtés helyét?

— Milyen módon befolyásolta az erőszak-alkalmazás módozatait az tény, hogy ekkor már nem volt felülről kezdeményezett „kuláküldözés”, mi több 1959-től már az ún. volt „kizsákmányolók”, azaz a „kulákok” is tsz-tagokká válhattak?

— Miként pótolta a hatalom az ÁVH-apparátus hiányát?

— Hogyan változott a Politikai Nyomozó Főosztály Mezőgazdasági (Szabotázs) Elhárító Osztályának hatásköre és tényleges tevékenysége a korábbiakhoz képest?

— Mely szervek és milyen utasításokkal befolyásolták a rendőri, ügyészi és bírói szervek munkáját a kollektivizálás alatt?

A fejezet igazi nóvumát a kollektivizálás idejéből való panaszos levelek jelentik. Érdekes megemlíteni, hogy a II. kötetbe például közel 200 ilyen levelet válogatott be a disszertáns. Ezeknek a címzettje részint a Népszabadság, a Szabad Föld valamint a Magyar Rádió és Televízió Szerkesztősége volt, részint pedig a párt- és állami apparátus közép és felső szintű szerveihez juttatták el őket a levélírók.

Ö. Kovács József e sajátos forrásanyag dekódolásával gyűjtötte össze és tipizálta a kollektivizálás során alkalmazott erőszak-alkalmazás módozatait. Látva e forrástípus értékét,

joggal adódik a kérdés miért nem támaszkodott jobban erre az anyagra már az első szakasz vizsgálatánál is? Ugyancsak fontos véli az opponens tisztázni, hogy miként hidalta át a dekódolás során azt a problémát, hogy sok esetben nem magukat az eredeti panaszos leveleket elemezte, hanem a róluk készült szerkesztőségi összefoglaló jelentéseket?

Még mindig ennél a forráscsoportnál maradva, az opponens szeretne utalni egy olyan szempontra, amely a doktori munkában nem vált hangsúlyossá, de a további elemzés számára hasznos lehet. A disszertáns által összegyűjtött panaszos leveleknek csak egy részét írták maguk a szenvedő alanyok, illetve családtagjaik. A levelek másik csoportját a párt- és állami apparátus különböző posztjain dolgozó funkcionáriusok írták. Ők többnyire sajátos közvetítő szerepet vállaltak. Ennek megértéséhez fel kell eleveníteni a kollektivizálás utolsó szakaszának azon sajátosságát, hogy az agitációba bevonták azt a faluról származó generációt, amelynek tagjai az 1940-50-es évek fordulóján lettek kiemelve, közép- és felsőfokú oktatásban részesültek, majd az 50-es évek közepétől különböző munkahelyeken dolgozni kezdtek, s haladtak előre a ranglétrán. 1959-től tömeges gyakorlattá vált az, hogy hazaküldték őket szabadságra azzal: „ne gyere vissza, amíg apád alá nem írja a belépési nyilatkozatot”. Vagy éppen azzal zsarolták a szülőket, hogy ha nem lépnek be a tsz-be, a városban dolgozó gyerekeik elveszítik munkahelyüket. Ennek a városban élő rétegnek az 1950-es évek végére már kialakult egy olyan kapcsolati hálóját, amelyet mozgósítani tudott panaszos levelek megírása érdekében. Láthatjuk tehát, hogy mennyire igaza van a szerzőnek, amikor azt hangsúlyozza: a kollektivizálás osztálytársadalmi jelenség volt. Ez a forrástípus, a panaszos-levelek csoportja tehát közvetve sok mindent elárul a „diktatúra társadalmiasításának” rejtett mechanizmusairól is.

Az V. fejezethez érve, abba beleolvasva olyan érzése támadt a bírálónak, mintha a szerző a végére elfáradt volna, s talán egy kicsit el is bizonytalanodott. Ez a benyomás egyrészt abból adódik, hogy a fejezet alig 40 oldalnyi terjedelme – tekintettel a témafelvetés újszerűségére és várható hozadékra – kevésnek tűnik a doktori mű egészéhez képest. Másrészt a fejezet címe nem egészen egyezik a disszertáció alcímében foglalt vállalással. Az alcím így hangzik: „A diktatúra társadalmiasítása és a kollektivizálás magyar-német összehasonlításban”. A fejezetcím viszont már máshová helyezi a hangsúlyt: „Kitekintés és összehasonlítás. Kelet-németországi jelenkortörténetek és vidéki miliók.”

Ahogy az opponensi vélemény legelején már említette a bíráló, nagyon üdvözlendőnek tartotta az összehasonlításra való törekvést és érdeklődéssel várta, hogy ehhez milyen módszert választott Ö. Kovács József. Sajnos ezt a fontos kérdést sem az V. fejezetben, sem a disszertáció megelőző részeiben nem tisztázta egyértelműen. Ez nehezíti az opponens

feladatát is, hiszen könnyen előfordulhat, hogy olyan dolgot hiányol, amelynek megvalósítása nem is állt szándékában a szerzőnek.

A főbb kritikai észrevételek épp ezért olyan alapvető kérdésekre irányulnak, amelyekkel minden összehasonlító vizsgálatnál szembesülnie kell a kutatónak. Ilyennek számít maga a témaválasztás, azaz a jelen esetben az a kérdés, hogy miért a kelet-német kollektivizálással hasonlítja össze a magyar esetet. Milyen szempontok szóltak az NDK kiválasztása mellett? Ö. Kovács a következőképpen érvel: „A német-magyar összehasonlítást nyilvánvalóan többféleképpen lehet indokolni. Az NDK-t a nemzetiszocialista diktatúrával szemben inkább a többi „szocialista” országgal érdemes összevetni. Különösképpen fontos lehet ebből a szempontból az 1961. évi felépítés utáni NDK története. Magát az NDK-rendszert többféle fogalmi kategóriával szokták leírni, ebből a választékból mi – a magyarországra is alkalmazható – modern gondoskodó diktatúra értelmezését követem, amely politikai uralom számos társadalmi korlátját éppen a falusi életvilágokban lehet felfedezni.” /478-479.o/

Ugyancsak megkerülhetetlen kérdés, hogy mi az összehasonlítás egysége, továbbá az is, hogy milyen szempontokat érvényesít a történész az összehasonlításakor. A vizsgálati szempontokkal kapcsolatban megállapítható, hogy a magyar kollektivizálás elemzéséhez hasonlóan itt is felfedezhető részint a döntéshozói megfontolásokra, részint pedig a paraszti reakciókra irányuló kutatói figyelem. Elismerve ennek jogosságát, felmerül azonban a kérdés, a kelet-német és magyar eset közötti hasonlóságok és eltérések értelmezhetők-e önmagukban, azaz a mintául szolgáló „szovjet kolhoz modellel” való összevetés nélkül? Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az 1940-es évek végétől az 1960-as évek elejéig terjedő időszakban maga a „szovjet modell” jelentős átalakuláson ment keresztül. Az első kollektivizálási szakasz során /Magyarországon 1949-53, NDK-ban 1952-53 során/ megkérdőjelezhetetlenül a sztálini minta volt a „kötelező követendő”, amikor azonban a befejező szakaszra került sor /Magyarországon 1959-1961 között, NDK-ban 1960-ban/, Hruscsov reformjai már sok mindenben lazítottak a sztálini agrármodellen. Emellett időközben magának a Szovjetuniónak is módosult a viszonya a szatellit országokhoz, ami megmutatkozott a kollektivizálási projekt befejezése során.

Sajnos az említett kutatási kérdések kevés figyelmet kapnak a fejezetben, melynek kétharmadát egy historiográfiai áttekintés foglalja el. Így mindössze 14 oldal maradt annak a kitűzött célnak a megvalósítására, amelyet így fogalmazott meg Ö. Kovács József: „Az összehasonlításban elsősorban a második világháború végétől az 1960-as évekig terjedő időszak kérdéseivel foglalkozom, az azt követő évtizedek jelenségeire csak utalok. Érthető

okokból nagyobb hangsúlyt helyezek a magyar történelemre. Végül egy kitekintés erejéig érintem a kommunista rendszer összeomlása utáni változások néhány vidéki problémáját.” /479.o./ Ha ezt a nagyívű vállalat összevetjük a fejezetbe ténylegesen bekerült kelet-német és magyar összehasonlítással, akkor elsősorban a hiányérzet dominál.

Az összegző megállapításokra áttérve, az opponens azzal szeretné kezdeni, hogy jelzi: számára – éppen a kutatási érdeklődés érintkezése folytán – nagyon inspiráló olvasmány volt Ö. Kovács József disszertációja. Igazi szellemi kirándulás volt megismerni, hogy a nyugati szakirodalom inspirációi alapján kialakított kérdésfeltevésekkel hogyan nyúlt a vidéki Magyarország 1945 utáni, igencsak viharos történetéhez.

Számosan foglalkoztak a kollektivizálás témájával, de ennyire dokumentáltan mindeddig senki más. Érdemes hangsúlyozni, hogy a szerző mély átérzéssel, ahogy népiesen mondani szokás: „szívét és lelkét is beleadta” a téma feldolgozásába. Ő ezt interszubjektivista megközelítésnek nevezte.,...saját gyerek- és fiataalkori emlékeim, megfigyeléseim is természetesen beépültek a mára már tudományosnak szánt elméletekbe és rendszeres forrásvizsgálatokba. ... Egyfajta fegyelmezett szubjektivizmussal igyekszem a személyes nézőpontokat besorolni sok „túlélő” kortársam versengő emlékképei és értelmezései közé.” /8. o./

Itt az opponensi vélemény vége felé, azt a tiszteletet érdemlő körülményt is érdemes megemlíteni, hogy a kollektivizálás témájának feldolgozására egy olyan kutatói pálya után vállalkozott Ö. Kovács József, amelyből eddig a leghosszabb időszakot újkori társadalomtörténeti témák kutatásának szentelte. A jelenkorral mintegy tíz évvel ezelőtt kezdett el foglalkozni, akkor még elsősorban az ipari munkásság története érdekelte. A paraszti társadalommal kapcsolatos kutatásaihoz igazi lendületet a 2005-ben kezdődő nagyívű OTKA kutatása jelentette.

Elismerve a vállalt feladat nagyságát, újszerűségét, az opponens úgy látja, hogy az értekezés több pontján nagy a diszkrépancia a vállalt feladat és a tartalom között. Ezért a disszertációt csak úgy tudja elfogadni, hogy azt nem a címben meghatározott feladathoz viszonyítja, hanem a tartalmát önmagában méri, azaz az összegyűjtött grandiózus forrásanyag értékét nézi. Ennek alapján azt tudja mondani, hogy a benyújtott értekezés a magyar parasztsággal szemben a kollektivizálás során alkalmazott erőszak minden korábbinál mélyebb, sokoldalúbb látteleletet adja. Ehhez olyan kutatómunkára volt szükség, amelyet eddig

– ilyen mélységben – még senki sem végzett el. Ö. Kovács József tehát jelentős eredeti tudományos eredménnyel gyarapította tudományterületünket.

Összegző értékelését azzal zárja tehát az opponens, hogy a benyújtott értekezés az összegyűjtött sokrétű, eddig feltáratlan forrásanyag és a kollektív erőszak-alkalmazás újszerű megközelítése miatt alkalmas az MTA doktori cím megszerzésére, ezért a nyilvános védés kitűzését javasolja a tisztelt Bíráló Bizottságnak.

2012. április 12.

Varga Zsuzsanna
a történelemtudomány kandidátusa